

Онопрієнко А.Д.
аспірант кафедри світової літератури та
культури імені проф. О.Мішукова
Херсонського державного університету

МІФОЛОГЕМА СМЕРТІ У ЛІРИЦІ Ф.СОЛОГУБА

Творчість Ф.Сологуба є, на думку дослідників, цілісним неоміфологічним текстом, однією з головних складових якого є міфологема смерті. Специфіку вираження окремих мотивів у творчості Ф.Сологуба досліджували М.Дікман, А.Ханзен-Льове, Л.Колобаєва, А.Губайдуліна тощо. Різним аспектам творчості Ф. Сологуба присвятили свої роботи і його знамениті сучасники, такі, як Вяч. Иванов, М. Волошин, З. Гіппіус, Д. Мережковський. У сферу вивчення залучаються різні аспекти літературної спадщини Сологуба. Інтерес викликають особливості мови і стилю письменника, що знайшло відображення в дослідженнях І. Маронцеллі, Е. А. Панової, І. Ю. Кукушкіної і ін. Діяльність Сологуба-перекладача, його переклади французьких символістів отримали високу оцінку в статтях В. Е. Багно.

Утім, слід відмітити деяку фрагментарність досліджень найбільш відомих текстів Ф.Сологуба з точки зору окремих аспектів його поетики та міфопоетики. Мотив смерті як провідний у творчості Ф.Сологуба неодноразово досліджувався саме у прозових творах письменника (зокрема, у дослідженні Л.В.Євдокимової «Про фольклорно-міфологічні витoki мотиву смерті в творах Ф. Сологуба»), проте не менш яскраво він виражений у його ліриці – як один з мотивів, тісно пов'язаний з лейтмотивом «туги життя» у поезії символізму. Тим не менш, лірика Ф.Сологуба як цілісне явище досі є однією з найменш вивчених царин творчого доробку автора. Таким чином, дослідження міфопоетичних мотивів лірики Ф.Сологуба залишається актуальною проблемою літературознавства. Метою статті є дослідження образу смерті у контексті міфопоетики ліричних творів автора. Метафізичний характер смерті у ліриці Ф.Сологуба як непереборної та всемогутньої сили дозволяє розглядати її образ як міфологему, яка одночасно бере свої витoki у фольклорно-міфологічних уявленнях, та є складовою авторської міфотворчості.

Більшість дослідників вбачають причину гіперболізації смерті у творчості Ф.Сологуба у біографії письменника – «больные дни», «босоногость», «неотвязная нужда», «бесцветное житье» сформували тематику його поетичних творів та привели письменника до «культу смерті», зникнення. Життя представляється шляхом страждань. Міфологема «смерті-рятівниці» стає характерною для творчості поета:

Как ни бейся, жизнь обманет,
Даже радость ядом станет.
Безмятежные мечты,
Как недолгие цветы,
Лепестки свои уронят
И надежды похоронят.
Холодна, тиха, ясна,
Не обманет смерть одна... [4]
(«Как ни бейся, жизнь обманет»)

Смерть персоніфікується, наділяється рисами живої істоти, що характерно для міфологічної свідомості. Туга життя стає непереборною, і лише «тиха» смерть наділена владою заспокоїти цю тугу. Така персоніфікована міфологема смерті більш характерна для народних фольклорних джерел, тоді як у стародавній міфології цей образ, за деякими винятками, не персоніфікується сам по собі, а є складовою частиною більш узагальнених міфологічних елементів – божеств та духів, які уособлюють все лихе [3, с. 457]. У архаїчній

свідомості європейських народів міфологема смерті мала переважно негативне забарвлення. Ф.Сологуб надав їй нехарактерної позитивної конотації.

Розвиваючи та продовжуючи концепцію Шопенгауера про світ як вияв злої волі, Ф.Сологуб не сприймає існуючий стан цього світу. Саме тому ліричний герой письменника намагається відсторонитися від земного буття, від простору фізичної реальності: «быть с людьми – какое бремя!» [4]. Особливою для Ф.Сологуба є сама специфіка реалізації мотиву смерті, яка є не лише закономірним фіналом життя, але й засобом втечі від нього:

И только смерть освободит
Того, кто выпил кубок тленья,
Твоё усердие спешит
Воззвать иные поколенья [4].
(«О, злая жизнь, твои дары...»)

І знову бачимо персоніфікацію смерті та позитивне забарвлення цього образу для ліричного героя:

О, смерть! О, нежный друг!
Зачем в твои чертоги
Не устремятся вдруг
И земнородные, и боги? [4]
(«О, злая жизнь, твои дары...»)

Ліричний герой звертається до смерті ніби до близької людини, веде з нею діалог – у тексті це підкреслюється за допомогою численних звернень та запитань. Більш того, звернення «ніжний друг» у епістолярній творчості дореволюційного часу могло використовуватися у інтимному листуванні, в тому числі – між закоханими. Це трактування міфологеми смерті неодноразово з'являється у ліричних творах письменника: найвище почуття кохання для ліричного героя Ф.Сологуба також ототожнюється зі смертю, цього разу – зі Смертю-нареченою, Смертю-коханою:

...И в звонах ласково-кристальных
Отраву сладкую тая,
Была милее дев лобзальных
Ты, смерть отрадная моя! [4]
(«Любовью легкою играя...»)

«Отрава сладкая» - оксюморон, який демонструє складні відносини ліричного героя зі смертю. Пристрасть, яка веде до загибелі – ось доля, яка очікує на того, хто наважився заручитися зі смертю.

Постійним супутником смерті у творах Ф.Сологуба стає сон, який також персоніфікується, набуваючи рис міфічної істоти:

Смерть и сон, сестра и брат
Очень схожи меж собой.
Брату всякий в свете рад,
Все дрожат перед сестрой.
Но порой, наоборот,
Брата гонит человек,
А иной сестру зовет:
- Поскорей кончай мой век! [4]
(«Смерть и сон, сестра и брат...»)

Таке сполучення не є виключно винаходом Ф.Сологуба, у міфології багатьох народів уособлення сну та смерті були спорідненими сутностями [3, с. 457]. Авторською рисою є ототожнення значення цих двох явищ – для різних людей у різні періоди життя позитивного забарвлення може набути будь-яка з цих метафізичних сутностей. Вони стають не лише спорідненими, але й практично еквівалентними за значенням.

Цей же образ смерті-рятівниці з'являється у багатьох віршованих творах письменника: «После жизни недужной и тщетной...», «О владычица Смерть, я роптал на тебя...»,

«Полуночною порою» та інших. Ф.Сологуб створює власний міф про Смерть, яку він найчастіше зображає у образі тихої супутниці, яка втішає та заспокоює ліричного героя, є для нього більш близькою та рідною, ніж «бабища-жизнь». Життя для ліричного героя – «злое земное творенье...», він називає її «недужной и тщетной», «безрадостной пустыней», яка складається зі «странных и лживых томлений».Тим не менш, герой намагається відсторонитися не лише від горя, але й від щастя, оскільки в земному існуванні для нього немає нічого постійного, все «обманчиво, как дым». Для нього немає різниці між світлом та темрявою, він вже не здатний на емоціональне розрізнення протилежних понять:

Равно для сердца мило,
Равно волнует кровь -
И темная могила,
И светлая любовь...[4]

(«Равно для сердца мило...»)

Бажання жити у ліричного героя присутнє лише на рівні інстинкту самозбереження, для нього «воля к жизни...злая». Навіть стукіт власного серця сприймається як дещо безрадісне:

Твой тяжелый стук мне скучен,
Сердце бедное моё...[4]

(«Неустанное в работе»)

Смерть за Ф.Сологубом – це вічний спокій, у якому немає ані пристрастей, ані болю, ані щастя. Відмічаючи цю рису сологубівської міфологеми Смерті, дослідники проводять паралелі з буддійською концепцією позбавлення від пристрастей [2] та ідеями Ф.Ніцше. Однією зі специфічних рис втілення Ф.Сологубом образу смерті є тісний зв'язок міфологеми смерті з мотивом «вічного повернення». Автор звертається до опису стану безсмертної душі у циклі перевтілень – душа переживає свої колишні перебування в інших тілах. Мотив переселення душ, який є одним з провідних у ліриці Ф.Сологуба, є одним із усталених елементів авторського міфу про смерть:

И мимоходом воплощается
В иных мирах,
И новой жизнью забавляется
В иных телах [4].

(«Прикован тяжким тяготением...»)

Мотив переселення душі є домінантним в більшості віршів збірки «Полум'яне коло», яку багато з критиків вважали кращою у творчому доробку Ф.Сологуба [2]. Символічною є сама назва збірки. Символ кола у Сологуба – і завершеність, і нескінченність, самодостатність і нездатність до розвитку, бо все повторюється на новому витку. Символ не тільки багатозначний, а й надзвичайно суперечливий у трактуваннях Ф.Сологуба. Таким чином, поет приймає саму ідею «вічного повернення», проте в його творчості по-своєму переломлюється ніцшеанська ідея повернення, вічного кола, повторення історії людства:

Что было, будет вновь,
Что было, будет не однажды...[4]

(«Что было, будет вновь...»)

Міфологема смерті у Ф.Сологуба одночасно і знаходить своє вираження через мотив «вічного повернення», і є антитезою до нього, адже завданням смерті стає саме вихід з кола постійних перероджень душі. Смерть, на думку К.Чуковського, «єдиний позитивний герой» лірики Ф.Сологуба [5, с. 47-48]. Невідповідність реалій буття уявленням ліричного героя стає причиною нездоланної туги, невдоволення оточуючою дійсністю. «Сологуб створює міф про смерть, яка рятує та втішає», - стверджує М.Дікман [1, с. 28]. Ф.Сологуб у багатьох ліричних творах протиставляє міфологему смерті концепції «вічного повернення», і навіть сама думка про відродження стає жахливою для ліричного героя, оскільки це означає для нього повернення до жаху буття:

Мне страшный сон приснился,
Как будто я опять

На Землю появился
И начал возрастать [4].
(«Мне страшный сон приснился...»)

Повернення до життя набуває рис найстрашнішого з усіх можливих покарань. За Ф.Сологубом, той, хто повертає до життя, примножує зло, оскільки подарувавши людині друге життя, ця метафізична вища істота переслідує виключно єдину мету – продовжити страждання. Добро і Зло, Життя і Смерть зливаються, формуючи висновок про те, що вони беруть свій початок з одного джерела [2]. У контексті сологубівської картини світу несподіваного значення набувають євангельські образи:

В день Воскресения Христова
Иду на кладбище, - и там
Раскрыты склепы, чтобы снова
Сияло солнце мертвецам.

...

Томительно молчит могила.
Раскрыт напрасно смрадный склеп,-
И мёртвый лик Эммануила
Опять ужасен и нелеп [4].
(«В день Воскресения Христова...»)

Метафорична спроба повернення до життя обертається на жах мертвих облич та розкриті склепи з даремно потривоженими мерцями – поєднання життя та смерті стає неможливим. Ліричний герой не вірить у воскресіння Христа (Еммануїла). Незважаючи на те, що душа у Ф.Сологуба має здатність до переродження, у день Пасхи Ісус, який є символом такого переродження, залишається мертвим. Ліричний герой втрачає не лише віру у доцільність та можливість відродження, але й будь-яку віру взагалі. Таким чином, смерть з одного боку одержує перемогу над мотивом «вічного повернення», а з іншого – сама стає початковою точкою вічності. Більш того, мотив смерті є антитезою до «порожнього» та ворожого «неба», на допомогу якого ліричний герой вже не сподівається:

Не подыму тоскующего взгляда
К тебе, пустое небо вражьих сил.
Как хорошо, что есть прохлада
И мрак могил! [4]
(«Безумство в небесах сверкало...»)

Проте, і саме сприйняття смерті ліричним героєм все ж не є однозначним. Тема смерті-порятунку, смерті-позбавлення, небажання ліричного героя продовжувати своє існування поєднується зі страхом смерті, жахом власної загибелі. «Страх перед «ніщо»» - так характеризує цей мотив М.Дікман [1]. Ця тривога передається у творі «Не стоит ли кто за углом...»:

Преда мной темнеет ничто,
Ужасает мрачная ночь [4].
(«Не стоит ли кто за углом?»)

Перед ліричним героєм постає одвічне гамлетівське запитання: «бути чи не бути». Саме таке психологічне розкриття теми смерті стає підґрунтям її філософського трактування – ліричний герой долає страх смерті за допомогою відгородження від життя, з'являється культ смерті («О смерть! Я твой...»), проповідь смерті («Пойми, что гибель неизбежна...»), за якими ховається відчай.

В міфологічній свідомості мотив страху пов'язувався з межовим станом: в обряді ініціації ця ідея грала важливу роль. Прийом матеріалізації метафори, витоки якої містяться в обрядових діях, зустрічається і в ліриці поета. Зокрема, вірш «Пришла ночная сваха...» містить характерну для народної поезії приховану метафору «наречена (дружина) – смерть». Новий стан, в яке переходить Сологубовській герой, який пройшов ініціацію, - це стан страху екзистенційного. Страху перед безглуздістю життя, перед можливою самотністю,

нерозумінням, страху перед іншою людиною, перед своєю смертністю. Однак образ смерті в творчості Ф.Сологуба відрізняється полісемантизмом: єдино можливим засобом подолати «мертве життя» визнається «смерть-рятівниця», яка підводить підсумок людському існуванню і вносить в нього сенс.

Отже, смерть у Ф.Сологуба – це порятунок, до якого прагне кожен, хто пізнав життя. Смерть і божевілля у поезії символіста супроводжують людину на кожному кроці. У його художньому світі навіть радість може згадуватися у асоціативному зв'язку з руйнуванням, занепадом та смертю, що обумовлено символістською естетизацією зла, яка притаманна творчості старших символістів. При цьому майже все, що пов'язане зі смертю-рятівницею, набуває позитивного забарвлення. Поетичний світ пройнятий настроями смутку і туги, генератором цих почуттів свідомо стає ліричний герой, що веде свою гру зі світобудовою, обмежуючи себе у своїх радісних почуттях. Безумовно, в цьому виявляється міфотворчість, яка характерна для літературного процесу на межі XIX – XX століть. В результаті такого світовідчуття поет створює свій, багато в чому міфологізований, метафізичний мікрокосмос, в якому центральне місце займає саме міфологема смерті.

Література

1. Дикман, М. И. Поэтическое творчество Федора Сологуба // Ф. Сологуб. Стихотворения / Советский писатель. - Ленинград, 1975. - С. 5-74
2. Кокурина М. В. Мотив «вечного возвращения» в лирике Ф. Сологуба [Текст] // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, май 2012 г.). — М.: Ваш полиграфический партнер, 2012. — С. 13-15
3. Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: «Советская энциклопедия», 1988. – т. 2. К – Я. – 719 с.
4. Сологуб Ф. Полное собрание стихотворений и поэм: В 3-х т. [Электронный ресурс] / Ф.Сологуб. – Спб.: Наука, 2014. – Т. 1 – 3. Режим доступа: https://royallib.com/book/sologub_fedor/polnoe_sobranie_stihotvoreniy.html
5. Чуковский К.И. От Чехова до наших дней [Электронный ресурс]. – СПб, 1908. – Режим доступа: http://aldebaran.ru/author/chukovskiyi_korneyi